

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรม

การทบทวนวรรณกรรม ครั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของทฤษฎี กับลักษณะปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และแตกต่างกันไปในสภาพปัจจุบัน ซึ่งจะมีการกล่าวถึง การย้ายถิ่นฐาน (Migration) การตั้งถิ่นฐาน (Settlement) จนถึงรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน (Settlement Pattern) เพื่อเชื่อมกับลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน การย้ายถิ่น รวมถึงการตั้งบ้านเรือนของคนพื้นอีสานจึงมีข้อนำเสนอ ดังนี้คือ

1. การย้ายถิ่นฐาน ความของการย้ายถิ่นฐาน และแนวคิดความเคลื่อนไหวทางสังคม
2. การตั้งถิ่นฐาน ทฤษฎีที่สัมพันธ์ รวมถึงรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน
3. ภูมิภาคอีสาน กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพทั่วไป
4. การเกษตรภาคอีสาน
5. ลักษณะชุมชนอีสาน ซึ่งกล่าวถึงความเชื่อรวมถึงปัจจัยที่ทำให้คนในพื้นที่อาศัยอยู่รวมกันเป็นกระจุก

1. การย้ายถิ่นฐาน (Migration) และความหมายการย้ายถิ่น

การย้ายถิ่นฐาน (Migration) และการตั้งถิ่นฐาน (Settlement) สามารถกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่เกิดควบคู่กันมาตั้งแต่อดีตซึ่งไม่สามารถบอกได้ว่าเกิดขึ้นมาตั้งแต่ยุคสมัยใด (สวาท, 2521) ได้อธิบายถึงการย้ายถิ่นฐานของมนุษย์ในสมัยแรกว่า “ตามสัญชาตญาณของมนุษย์ก็ชอบที่จะเร่ร่อนไปตามที่ต่างๆ แสดงว่าการอพยพเคลื่อนย้ายเป็นรูปแบบพฤติกรรมปกติของมนุษย์” สำหรับ Dewal. et al., (nd.) แสดงทัศนะถึงการย้ายถิ่นในอินเดียว่า เป็นปรากฏการณ์ปกติมิใช่เกิดเฉพาะมนุษยชาติ แต่แม้กระทั่งหมู่มสัตว์ก็ยังมีกรอพยพโยกย้ายถิ่นฐาน แต่สิ่งที่ควรศึกษาคือเหตุผลของการย้ายถิ่นฐานต่างหากที่เป็นสิ่งที่น่ากล่าวถึง เนื่องจากการย้ายถิ่นฐานมีมากมาย และซับซ้อน และประเด็นสำคัญที่ส่งผลต่อการย้ายถิ่นฐานของประชากรในอินเดียว่าเกิดจากเหตุผลทางสภาพสังคมและวัฒนธรรม การปกครอง รวมถึงการศึกษาก็มีผลต่อการอพยพของประชากรในประเทศอินเดีย นอกจากนี้ Alberto. et al., (2005) ทำการวิเคราะห์ถึงการย้ายถิ่นของประชากรในประเทศ อัลบาเนีย (Albania) โดยผลการวิเคราะห์นั้นพบว่าสภาพพื้นที่มีผลต่อการผลิตโดยตรงเนื่องจากหากพื้นที่ไม่เหมาะสมต่อการผลิตมีผลทำให้ประชากรเกิดความแล้นแค้น และความยากแค้นนั้นเองเป็นแรงผลักดันให้ประชากรต้องอพยพย้ายถิ่นฐานเพื่อไปหาความถิ่นที่เหมาะสมในการหากินและดำรงชีพ สำหรับ Taylor and Alejandro (2007) ศึกษาถึงสาเหตุการย้ายถิ่นฐานของแรงงานชนบทในประเทศเม็กซิโก (Mexico) พบว่าการอพยพแรงงานจากชนบทนั้นมีผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศเป็นอย่างยิ่ง โดยสาเหตุสำคัญนั้นคือสภาพทางเศรษฐกิจที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดการย้ายออกจากพื้นที่เดิมเข้าไปสู่เมืองใหญ่

จากข้อมูลข้างต้นพิจารณาได้ว่าการพัฒนาการด้านการย้ายถิ่นฐานพบว่าเริ่มต้นจากการ ย้ายถิ่นฐานโดยสัญชาตญาณของมนุษย์ และเกิดขึ้นทั่วโลก และการย้ายถิ่นฐานต้องคู่กันกับการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งเริ่มจากการย้ายถิ่นเพื่อแสวงหาที่อยู่อาศัยเพื่อเหมาะสมต่อการดำรงชีพ (สวาท, 2521 และ Alberto. et al., 2005) และยุคต่อมาเมื่อเกิดการรวมกันเป็นชุมชนและสังคม มีวัฒนธรรม มีกฎระเบียบมาก และประชากรเพิ่มมากขึ้นจึงส่งผลต่อการย้ายถิ่น

ฐาน (Dewal. *et al.*, (nd.)) ยุคที่สาม คือ ประชากรที่เพิ่มสูง สภาพการศึกษา และสภาพทางเศรษฐกิจเป็นตัวผลักดันให้เกิดการย้ายถิ่นฐาน (Dewal. *et al.*, (nd.) และ Taylor and Alejandro, 2007) ดังนั้นเมื่อพิจารณาถึงการย้ายถิ่น กับความหมายที่หน่วยงาน และผู้รู้ได้ให้คำความหมาย (แสดงดังตารางที่2-1)

ตารางที่2-1 ความหมายของการย้ายถิ่นฐาน (Meaning of Migration)

แหล่งข้อมูล	ความหมายการย้ายถิ่น
วิทยาลัย ประชากรศาสตร์ (2552)	<p>การย้ายถิ่น (migration) การเคลื่อนย้ายของบุคคล หรือกลุ่มจากที่อยู่อาศัยหนึ่ง ไปยังอีกที่หนึ่ง โดยมีเจตนาที่จะอาศัยในถิ่นที่อยู่ใหม่ ในช่วงระยะเวลาหนึ่งที่ยาวนานพอควร หรืออีกนัยหนึ่งคือ การเคลื่อนย้ายของประชากรข้ามเขตพื้นที่หนึ่ง ไปอยู่อีกพื้นที่หนึ่งเป็นเวลานาน จนทำให้ประชากรของพื้นที่ที่จากมาและพื้นที่ที่เข้าไปอยู่ใหม่เปลี่ยนไปผู้ที่ย้ายถิ่น เรียกว่า “ผู้ย้ายถิ่น” (Migrant) การที่จะเรียกใครว่าเป็นผู้ย้ายถิ่นนั้นมีเกณฑ์สำคัญสองประการคือ “ระยะทาง” และ “ระยะเวลา” ของการย้ายที่อยู่อาศัย</p> <p>ระยะทางที่จะทำให้เรียกว่าเป็นผู้ย้ายถิ่นได้ ต้องมีการเปลี่ยนถิ่นที่อยู่อาศัย ไม่ใช่แต่เพียงการย้ายบ้าน คำว่าถิ่นในที่นี้หมายถึงเขตพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ ที่รวมความหมายเป็นชุมชนและสังคมเอาไว้ด้วย ผู้ย้ายถิ่นจะต้องเปลี่ยนชุมชนที่อยู่อาศัย ซึ่งหมายถึงว่า เขาต้องเปลี่ยนวิถีชีวิตและเปลี่ยนสังคมที่เคยอยู่เดิม บุคคลจะต้องเปลี่ยนที่อยู่อาศัยข้ามเขตแดนทางภูมิศาสตร์ หรือเขตแดนการบริหาร เขตแดนนั้นอาจจะเป็นประเทศ จังหวัด เมือง อำเภอ ตำบล หรือหมู่บ้าน ดังนั้นเมื่อวิเคราะห์การย้ายถิ่น จึงต้องมีคำนิยามเกี่ยวข้องกับเขตแดนบางอย่างเสมอถิ่นหรือพื้นที่ที่ผู้ย้ายถิ่นจากมา เรียกว่า “ถิ่นต้นทาง” และถิ่น หรือพื้นที่ที่ผู้ย้ายถิ่นเข้าไปอยู่ใหม่เรียก “ถิ่นปลายทาง”</p> <p>การย้ายถิ่นต้องใช้ระยะเวลาเข้ามาเกี่ยวข้อง นอกเหนือจากการใช้เขตภูมิศาสตร์ มีกรอบของเวลาที่กำหนดแน่นอน เช่น 3 เดือน 6 เดือน หรือ 1 ปี การย้ายถิ่นจะต้องมีการไปอยู่ที่ที่อยู่ใหม่อย่างถาวร การไปท่องเที่ยว เชื้อมญาติ หรือไปติดต่อธุรกิจ ไม่ถือว่าเป็นการย้ายถิ่น</p>

ตารางที่ 2-1 ความหมายของการย้ายถิ่นฐาน (Meaning of Migration) (ต่อ)

แหล่งข้อมูล	ความหมายการย้ายถิ่น
สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2552)	<p>การย้ายถิ่น หมายถึง การย้ายสถานที่อยู่อาศัยจากหมู่บ้านหนึ่ง หรือเขตเทศบาลหนึ่ง หรือจากต่างประเทศซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยครั้งสุดท้ายของผู้ที่มีอายุ 15 ปีขึ้นไป มายังอีกหมู่บ้านหนึ่งหรือเขตเทศบาลหนึ่งซึ่งใช้เป็นที่อยู่ในปัจจุบัน ภายในระยะเวลา 5 ปี ก่อนคาบเวลาสำรวจ คือตั้งแต่วันที่ 30 กันยายน 2540 ถึงวันที่ 30 กันยายน 2545 (ช่วงระยะเวลาสำรวจ)</p> <p>การเปลี่ยนเขตเทศบาลหรือหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการขยายเขตเทศบาลหรือแยกหมู่บ้าน โดยที่บุคคล หรือครัวเรือนนั้นยังอยู่ประจำที่เดิมและการย้ายสถานที่อยู่อาศัยในกรุงเทพมหานคร และเมืองพัทยา ไม่นับว่าเป็นการย้ายถิ่น</p> <ul style="list-style-type: none"> - ผู้ย้ายถิ่นในช่วง 5 ปี หมายถึง ผู้ที่ย้ายที่อยู่มาจากหมู่บ้านอื่นหรือเขตเทศบาลอื่น หรือมาจากต่างประเทศ ภายในระยะเวลา 5 ปีก่อนคาบเวลาสำรวจ - ผู้ย้ายถิ่นระหว่างจังหวัด หมายถึง ผู้ซึ่งจังหวัดที่เคยอยู่ครั้งสุดท้ายก่อนย้ายต่างกับจังหวัดที่อยู่ในขณะสำรวจ - ผู้ย้ายถิ่นระหว่างภาค หมายถึง ผู้ซึ่งภาคที่เคยอยู่ครั้งสุดท้ายก่อนย้ายต่างกับภาคที่อยู่ในขณะสำรวจ
Robin J. Pryor (1979)	<p>ได้จำกัดความหมายการคนย้ายถิ่นภายใน (Internal migrant) คือการเคลื่อนย้ายจากพื้นที่หนึ่ง ไปสู่อีกพื้นที่หนึ่ง ซึ่งไปอยู่ในช่วงระยะเวลา ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัย และไปอยู่ในชุมชนหนึ่ง หรือการเปลี่ยนจากวัฒนธรรมหนึ่งไปสู่อีกวัฒนธรรมหนึ่ง หรือการเข้าไปอยู่ร่วมกับกลุ่มคนพื้นเมือง (Native) โดยไปอยู่อาศัยในสถานะผู้มาเยี่ยมเยือน (Visitor) แต่อยู่ในช่วงระยะเวลาที่ยาวและเป็นคนภายในชุมชน</p>
Shrestha, C.B. (1985)	<p>กลุ่มผู้อพยพนั้นมีระดับการย้ายถิ่นด้วยกันหลายระดับ ทั้งระดับประชาติ (International Migration) และการย้ายจากชนบทเข้าสู่เมือง (Rural – urban Migration) หรือการย้ายตามช่วงฤดูกาล (Seasonal Migration) โดยการย้ายนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงพื้นที่อยู่อาศัย จากที่แห่งหนึ่ง ไปสู่พื้นที่ใหม่ โดยได้ย้ายเพื่อไปแสวงรายได้ โดยมีช่วงระยะเวลาในการไปอยู่อาศัย ณ ที่แห่งใหม่และมีการขยาย (คือการเพิ่มประชากร) ในสถานที่อยู่ใหม่ ทั้งนี้การย้ายไปอยู่แห่งใหม่นั้น ต้องตอบสนองต่อการยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นด้วย</p>

อาจกล่าวได้ว่าปรากฏการณ์การย้ายถิ่นฐานนั้นเกิดขึ้นมาตั้งแต่อดีต จนกระทั่งถึงปัจจุบันซึ่งปัจจัยที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่นนั้นมีอยู่ด้วยกันหลายประการ แต่ความหมายของการย้ายถิ่นนั้นคือ การเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัย จากที่แห่งหนึ่ง ไปอยู่ที่ใหม่ ซึ่งอาจจะอยู่ใกล้หรือไกล ภายในท้องถิ่นเดียวกัน หรือต่างท้องถิ่นออกไปก็ได้ แต่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ชีวิตไปจากเดิม โดยอาศัยในที่อยู่ใหม่เป็นระยะที่ยาวกว่า 3 เดือนขึ้นไป และอาศัยอยู่ในสังคมและชุมชนใหม่ รวมถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตใหม่

1.1 ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน (Migration Theory)

สำหรับแนวคิดทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานนั้นมียู่ด้วยกันหลายทฤษฎี แต่ที่มีการยอมรับและใช้กันแพร่หลายมียู่ด้วยกัน 6 ทฤษฎีหลักคือ ทฤษฎีการย้ายถิ่นของ Ernst Georg Ravenstien และทฤษฎีการย้ายถิ่นของ Everett S. Lee ทฤษฎีการย้ายถิ่นในสังคมทวิลักษณ์ (Dual Societies) ทฤษฎีความคาดหวังรายได้ (An Expected income' model of rural - urban) ทฤษฎีการตัดสินใจย้ายถิ่นในระดับจุลภาค (Micro – level decision – making Framework) และทฤษฎีการพึ่งพา (Dependent plantation economies) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้แสดงไว้ในตารางที่ 2-2

ตารางที่ 2-2 ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน

ทฤษฎี	เนื้อหา
กฎแห่งการย้ายถิ่น (The laws of migration) เสนอ โดย Ravenstien, 1885	<p>เสนอ ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1885 มีสาระสำคัญดังนี้คือ</p> <ul style="list-style-type: none"> - กระแสการย้ายถิ่นหลักแต่ละรายจะมีกระแสการย้ายถิ่นย้อนกลับชดเชยเสมอ - ผู้ที่อาศัยอยู่ในเมืองมีโอกาสที่จะย้ายถิ่นน้อยกว่าผู้ที่อยู่ในชนบท - ผู้หญิงจะย้ายถิ่นมากกว่าผู้ชายในระยะทางใกล้ๆ - เมื่อมีการพัฒนาทางเทคโนโลยี และการพัฒนาด้านต่างๆ เพิ่มขึ้น เป็นปัจจัยให้เกิดการย้ายถิ่น - สภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่น <p>ทฤษฎีนี้เห็นว่า การย้ายถิ่นเกิดขึ้นเพื่อยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจให้สูงขึ้น ส่วนใหญ่เป็นการย้ายถิ่นในพื้นที่ยากจน ไปสู่พื้นที่ที่ให้โอกาสทางเศรษฐกิจ ที่จะให้มีชีวิตที่ดีขึ้น</p>
ทฤษฎีการย้ายถิ่น (Theory Migration) เสนอ โดย Everett S. Lee, 1966	<p>ได้พัฒนาทฤษฎีการย้ายถิ่นของตน ตามแนวความคิดของ Ravenstien โดยมีสาระดังนี้</p> <p>ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการย้ายถิ่นมีอยู่ 4 ปัจจัยคือ</p> <ul style="list-style-type: none"> - ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่แหล่งต้นทาง - ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ของถิ่นปลายทาง - อุปสรรคที่แทรกอยู่ระหว่างถิ่นต้นทางและถิ่นปลายทาง - ปัจจัยส่วนบุคคล <p>ทฤษฎีการย้ายถิ่นของ Lee เป็นแนวคิดรวมๆ ที่อธิบายปรากฏการณ์ด้านการย้ายถิ่น โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยหลักต้น และปัจจัยดึงดูดที่นำมาสู่การย้ายถิ่น</p>

ตารางที่ 2-2 ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน (ต่อ)

ทฤษฎี	เนื้อหา
ทฤษฎีการย้ายถิ่นในสังคมทวิลักษณ์ (Dual Societies) เสนอโดย Lewis - Fei- Ranis (ที่มา: วิทยาลัยประชากรศาสตร์.2552)	เป็นแนวคิดเกี่ยวกับแรงงานล้นเกิน โดยพิจารณาว่า เศรษฐกิจของประเทศด้อยพัฒนาประกอบด้วย 2 สาขา คือ 1) สาขาเกษตรกรรมยังชีพ ซึ่งมีผลิตภาพต่ำมาก แต่ขณะเดียวกัน ก็จะมีแรงงานล้นเกินเกิดขึ้น และ 2) สาขาอุตสาหกรรมในเมือง ซึ่งมีผลิตภาพสูง จะรับเอาแรงงานล้นเกินจากชนบทเข้ามาทำงานในเมือง ประกอบกับการพัฒนาอุตสาหกรรม และค่าจ้างในเมืองที่สูงกว่า เป็นแรงจูงใจทำให้แรงงานจากชนบทย้ายเข้ามาทำงานในเมือง
ทฤษฎีความคาดหวังในรายได้ (An expected income' model of rural-urban) เสนอโดย Sjaastad และ Schultz (1962) (ที่มา: วิทยาลัยประชากรศาสตร์.2552)	โดย ที่กล่าวว่า การย้ายถิ่น เป็นการไหลเวียนของทุนมนุษย์ และจะทำให้เพิ่มความสามารถในการผลิตของทรัพยากรมนุษย์ การย้ายถิ่นเป็นการลงทุนที่ต้องมีค่าใช้จ่าย 2 ประเภท คือ ค่าใช้จ่ายที่เป็นตัวเงิน ได้แก่ ค่าเดินทาง และค่าใช้จ่ายที่ไม่เป็นตัวเงิน คือ ค่าเสียโอกาสต้นทุนทางจิตใจ ในการที่ต้องเปลี่ยนสภาพสังคม และสิ่งแวดล้อมใหม่ ทฤษฎีนี้ ต่อมาได้มีผู้ทำนายไปพัฒนาคือ Harris (1969) และ Todaro (1969) โดยพิจารณาว่า การตัดสินใจในการย้ายถิ่นนั้น จะถูกกำหนดโดยความแตกต่างระหว่าง รายได้ในเมืองและชนบท และโอกาสที่จะได้ทำงานในเมือง Todaro เห็นว่า ตลาดแรงงานในเมือง ประกอบด้วย 2 ภาค ภาคแรกคือตลาดแรงงานที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งมักมีขนาดค่อนข้างใหญ่ที่ประกอบด้วย การจ้างงานด้วยตัวเอง และการทำงานในสถานประกอบการขนาดเล็ก มีการว่างงานอย่างเปิดเผย ค่าแรงต่ำ เพราะถูกกำหนดโดยการแข่งขันของแรงงานในตลาด ภาคที่สองเป็นอุตสาหกรรมสมัยใหม่ จะมีขนาดเล็กกว่าภาคที่ไม่เป็นทางการ คนงานได้รับค่าแรงสูงกว่า เพราะถูกกำหนดโดยสภาพแรงงานและหน่วยงานต่างๆ ที่มีความเข้มแข็ง ต่อมา Todaro ได้พัฒนาแนวคิดนี้เพิ่มเติม โดยนำปัจจัยด้านความหลากหลายในคุณภาพแรงงานจากชนบท เข้ามาพิจารณาโอกาสที่แรงงานจากชนบท จะถูกเลือกเข้าไปทำงานในภาคอุตสาหกรรม จะไม่เท่ากัน เพราะขึ้นอยู่กับปัจจัยทุนมนุษย์หลายประการ เช่น อายุ การศึกษา และประสบการณ์ เป็นต้น

ตารางที่2-2 ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน (ต่อ)

ทฤษฎี	เนื้อหา
<p>ทฤษฎีการตัดสินใจย้ายถิ่นในระดับจุลภาค (Micro-level decision-making Framework) (ที่มา:วิทยาลัยประชากรศาสตร์.2552)</p>	<p>ทฤษฎีนี้ อธิบายการย้ายถิ่น โดยใช้ปัจจัยทางสังคม และจิตวิทยาประชากร กล่าวคือ การย้ายถิ่นขึ้นอยู่กับความคาดหวังที่จะได้รับผล จากการมีพฤติกรรมย้ายถิ่นที่เกิดขึ้น ซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยสองประการ คือคุณค่ากับเป้าหมาย ซึ่งมีอยู่ในตัวของบุคคล เช่น ความมั่นคงทางสังคม ความสะดวกสบาย ความเป็นตัวของตัวเอง หากปัจจัยทั้ง 2 ประการนี้มีระดับสูง โอกาสที่บุคคลจะย้ายถิ่นก็จะมีมาก การย้ายถิ่นในลักษณะนี้ จะเป็นพฤติกรรมที่เรียกว่า “Instrumental Behavior” ที่จะนำบุคคล ไปสู่สิ่งที่ตนประสงค์ Dejong & Fawcett (1981) มุกเซอร์จี Mukherji (1975) นักภูมิศาสตร์ประชากร ได้ อธิบายว่า การย้ายถิ่นต้องพิจารณาปัจจัย 3 ประการคือ 1. คุณลักษณะส่วนตัวของผู้ย้ายถิ่น 2. การรับรู้ในความแตกต่างของอรรถประโยชน์ ระหว่างแหล่งต้นทางและปลายทาง และ 3. ลักษณะการย้ายถิ่น ซึ่งอาจจะเป็นการย้ายแบบไป-กลับ ย้ายตามฤดูกาล หรือย้ายแบบถาวรก็ได้</p> <p>แนวคิด “Location Specific Capital” เป็นปัจจัยผูกพัน ที่ส่งผลให้บุคคล มีพฤติกรรมย้ายถิ่นที่แตกต่างกัน Davanzo & Morrision (1981) เห็นว่า ตามปกติการย้ายถิ่นจะเกิดขึ้นโดยการเปรียบเทียบ “Location Specific Capital” ระหว่างต้นทาง และปลายทาง เช่น ผู้ที่มีชื่อเสียง มีทรัพย์สินมาก ก็มักจะไม่ย้ายไปจากที่อยู่เดิม ถ้าหากจำเป็นต้องย้ายไป ก็มักจะย้ายกลับมา เพราะหากย้ายไปอยู่ที่อื่นนานๆ สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่เดิม ก็จะเสื่อมค่าลง ส่วนผู้ที่มีสิ่งผูกพัน อาจจะเป็นทรัพย์สินสมบัติ หรือความมีชื่อเสียงในถิ่นที่อยู่เดิมน้อย จะมีโอกาสย้ายถิ่นสูงกว่าผู้ที่มีสิ่งผูกพันดังกล่าวมากกว่า</p> <p>Brown & Moore (1970) ได้เสนอแนวคิดเรื่อง “Place utility” ซึ่งให้ความสำคัญกับระดับความพอใจ หรือไม่พอใจของบุคคล หรือครอบครัว ต่ออรรถประโยชน์ในสถานที่หนึ่งๆ หากไม่พอใจก็จะมี การย้ายถิ่นเกิดขึ้น การย้ายถิ่น จึงเป็นการปรับตัว เพื่อหาความพอใจในอรรถประโยชน์จากพื้นที่นั่นเอง</p>

ตารางที่2-2 ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน (ต่อ)

ทฤษฎี	เนื้อหา
ทฤษฎีการพึ่งพา (Dependent plantation economies) (ที่มา:วิทยาลัยประชากรศาสตร์.2552)	เป็นแนวคิดของกลุ่มนีโอ-มาร์กซิส (Neo-Marxist Conflict Model) ที่พิจารณาเรื่องทางเศรษฐกิจ กับเรื่องทางสังคม และสถาบันการเมือง ว่าเป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกพิจารณาจากกัน ระบบเศรษฐกิจ จะต้องพิจารณาในวงกว้างออกไปคือ พิจารณาว่า เมืองมีส่วนกำหนดชนบทอย่างไร หรือประเทศด้อยพัฒนา ถูกกำหนดโดยประเทศที่พัฒนาแล้วอย่างไร และสิ่งต่างๆ เหล่านี้ มีรูปแบบความสัมพันธ์กันอย่างไร เครื่องมือวิเคราะห์ที่สำคัญในทฤษฎีนี้ มักจะใช้ระเบียบวิธีประวัติศาสตร์ โครงสร้างสถาบันในการพิจารณาการที่ชาวชนบท ถูกความจำเป็นบีบบังคับให้เข้าไปหางานทำในเมือง ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการด้อยพัฒนาในชนบท ขณะเดียวกัน ศูนย์กลางหรือเมือง จะเกิดการพัฒนาระบบเศรษฐกิจซึ่งเป็นระบบทุนนิยม จะเอารัดเอาเปรียบแรงงานจากชนบท และดูดซับมูลค่าส่วนเกินทางเศรษฐกิจไปสู่เมือง ตลาดแรงงานจะถูกผูกขาด แรงงานจากชนบทจะทำอาชีพชั้นต่ำลงไปจากชาวเมือง และต้องอาศัยอยู่ในสลัม หรือที่ไม่เหมาะสมอื่นๆ มีความแปลกแยก ไม่สามารถผสมผสานกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมืองทฤษฎีการพึ่งพา พิจารณาการย้ายถิ่นในลักษณะที่ เป็นผลของระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งในระดับชนบท ระดับเมืองศูนย์กลางระดับประเทศ และระดับระหว่างประเทศ ในลักษณะของระบบความสัมพันธ์แบบศูนย์กลาง และปริมาตรลปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่นในแนวคิดนี้คือ มาตรการในการพัฒนาประเทศ หากเป็นการพัฒนาในลักษณะรวมศูนย์ และพึ่งพา ก็จะทำให้เกิดการย้ายถิ่นมากขึ้น และเกิดการเอารัดเอาเปรียบระหว่างชนชั้น โดยการกดราคาผลผลิตการเกษตรให้ต่ำลง ในทางกลับกัน สินค้าอุตสาหกรรมกลับมีราคาสูง เป็นสาเหตุทำให้เกิดการย้ายถิ่นของชาวชนบท มาหางานทำในเมืองมากขึ้น

โดยพิจารณาตามแนวคิดทฤษฎีการย้ายถิ่น ที่เสนอถึงความสำคัญของปัจจัยที่ดึงดูด และผลักดันส่งผลให้คนย้ายถิ่นแต่อย่างไรก็ดีปัจจัยท้ายสุดคือตัวของเกษตรกรเอง และอย่างไรก็ตามการย้ายออกมาอาศัยนอกหมู่บ้านยังอยู่ในระดับการตัดสินใจย้ายถิ่นในระดับจุลภาค (Micro-level decision-Making Framework) (Dejong and Fawcett, 1981) โดยได้นำปัจจัยทางสังคม และจิตวิทยาประชากรมาอธิบายปรากฏการณ์

สำหรับการศึกษารุ่นนี้ ดำเนินการวิเคราะห์ถึงปัจจัยการย้ายออกมาอาศัยอยู่นอกหมู่บ้าน โดยใช้แนวคิดของ Reeder (2003) ถึงองค์ประกอบเหตุผลการตัดสินใจออกเป็น 3 ประเภทคือ ปัจจัยดึงดูด (pull factors) ปัจจัยผลักดัน (push factors) และปัจจัยสนับสนุน (able factors) โดยรายละเอียดประกอบด้วย

ปัจจัยดึงดูด (pull factors)

เป้าหมาย (goals) คือ การกระทำทุกอย่างต้องมีเป้าหมาย อาจเป็นความเชื่อ ความรู้สึก ความเชื่อ (belief Orientation) เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเอง ความเชื่อมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจ เพราะคนส่วนใหญ่จะเลือกกระทำตามความเชื่อพื้นฐานที่มีอยู่แล้ว

ค่านิยม (value standards) เป็นระบบหนึ่งภายใต้ความเชื่อ การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมนั้นๆ จะต้องสร้างเงื่อนไขในการดำรงชีวิต การที่จะทำหรือไม่ทำสิ่งใดมีพื้นฐานมาจากการที่สังคมนั้นตัดสินใจ

นิสัยความเคยชิน และขนบธรรมเนียม (habits and customs) คือแบบอย่างพฤติกรรมที่กำหนดแล้วสืบต่อกันด้วยประเพณี และถ้าละเมิดก็จะถูกบังคับด้วยการที่สังคมไม่เห็นชอบด้วยในการตัดสินใจที่จะเลือกกระทำพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

ปัจจัยผลักดัน (push factors)

ความคาดหวัง (expectation) เป็นความรู้สึกที่เกิดจากตัวบุคคล กลุ่ม และสังคม
 ข้อผูกพัน (commitment) คือสิ่งที่ผู้กระทำเชื่อว่าถูกผูกมัดที่จะต้องทำให้สอดคล้องต่อสถานการณ์นั้นๆ ข้อผูกพันจะมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจและการกระทำของสังคมเพราะผู้กระทำต้องทำสิ่งนั้น เนื่องจากเขาารู้สึกว่ามีข้อผูกพันที่ต้องกระทำ

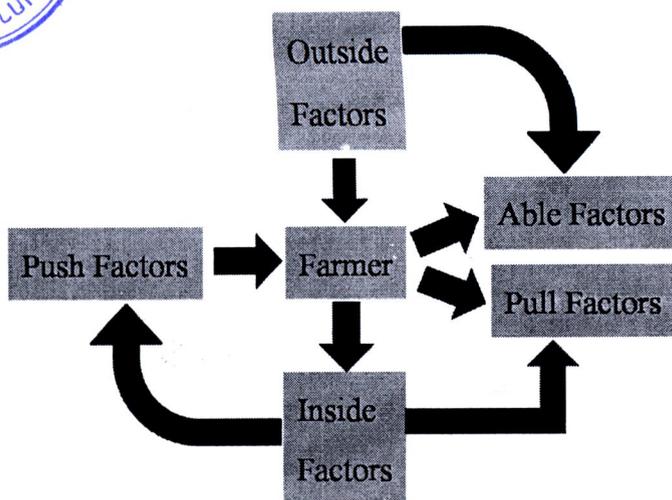
การบังคับ (force) เป็นการกระตุ้นให้ผู้กระทำตัดสินใจได้เร็วขึ้น คือเป็นความรู้สึกของบุคคลที่ ต้องกระทำสิ่งหนึ่งโดยไม่มีทางเลือก

ปัจจัยสนับสนุน (able factors)

โอกาส (opportunity) เป็นความคิดของผู้กระทำที่เชื่อว่าตนอยู่ในสถานการณ์ที่สามารถเลือกกระทำได้

ความสามารถ (ability) การที่ผู้กระทำรู้สึกถึงความสามารถของตนเองซึ่งก่อให้เกิดผลสำเร็จในเรื่องนั้นได้ การตระหนักนี้นำไปสู่การตัดสินใจ และการกระทำสนับสนุน คือส่วนหนึ่งของการช่วยเหลือ หรือต่อต้าน ซึ่งตัวบุคคลนั้นๆ ได้รับแรงกระตุ้นให้กระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งลงไป

ทั้งนี้กรอบการวิเคราะห์กระบวนการตัดสินใจของเกษตรกรจึงอยู่ระดับตัวบุคคลของเกษตรกร (Individual Level) ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกับองค์ประกอบอื่นๆ ซึ่งจะเป็นผลของปัจจัยของปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรดังกล่าวย้ายออกมาอาศัยอยู่ที่ทำกินนอกหมู่บ้าน โดยวิเคราะห์ปัจจัยที่ดึงดูด และปัจจัยผลักดัน รวมถึงโอกาส ทั้งนี้กรอบการวิเคราะห์ดังกล่าวยังเชื่อมโยงต่อปัจจัยภายใน และภายนอกชุมชนด้วย ทั้งนี้กรอบการวิเคราะห์สามารถแสดงสรุปได้ดังภาพที่ 2-1

ภาพที่2-1 กรอบแนวคิดวิเคราะห์กระบวนการตัดสินใจ

1.2 แนวคิดความเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Mobility) เป็นแนวคิดหนึ่งเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายของคน หรือกลุ่มในสังคม ทั้งคนและกลุ่มมีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเรียกว่า ความเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Mobility) Hughes. et al., (2002) กล่าวถึงความเคลื่อนไหวทางสังคม คือการข้ามจากสังคมหนึ่งไปสู่อีกสังคมของบุคคลหรือกลุ่มนั้น นอกจากนี้ Richard (2004) เสริมต่อว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงจากสถานภาพจากระบบสังคมหนึ่ง ไปสู่อีกระบบสังคมอื่นซึ่งทำให้คน หรือกลุ่มมีหลายสถานภาพเพิ่มขึ้น เช่นเมื่ออยู่ในครอบครัวมีสถานภาพเป็นบุตร เมื่อปัจเจกออกไปศึกษาต่างถิ่นยังคงมีสถานภาพเป็นบุตรและเป็นนักศึกษา หรือสถานภาพอื่นๆ ความเคลื่อนไหวทางสังคมนี้เป็นผลต่อเนื่องมาจากหลายปัจจัย และโลกาภิวัตน์ (Globalization) เป็นหนึ่งในปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น

2. การตั้งถิ่นฐาน (Settlement)

การตั้งถิ่นฐาน ความหมายในสารานุกรมไทยฉบับเยาวชน (2537) ได้กล่าวว่าเกิดจากมนุษย์ต้องการอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เพื่อพึ่งพาอาศัยกัน และทำกิจกรรมต่างๆร่วมกัน ซึ่งการตั้งถิ่นฐานเป็นการรวมกลุ่มของมนุษย์เพื่อการตั้งถิ่นฐานร่วมกัน และนอกจากยังมีผู้รู้หลายท่านได้ให้ความหมาย และคำจำกัดความของการตั้งถิ่นฐาน ดังนี้ (แสดงดังตารางที่2-3)

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
 ห้องสมุดวิจัย
 วันที่..... 26 ส.ค. 2555 .....

เลขทะเบียน..... 203398 .....

เลขเรียกหนังสือ.....

ตารางที่ 2-3 แสดงความหมาย และคำจำกัดความการตั้งถิ่นฐาน

ชื่อผู้ให้ความหมาย	ปี	ความหมาย หรือคำจำกัดความ การตั้งถิ่นฐาน (Settlement)
นำพวลีย์ กิจรักษ์กุล	2528	การตั้งถิ่นฐาน (Settlement) หมายถึงการสร้างที่อยู่อาศัยของมนุษย์ โดยอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นหมู่บ้าน และเป็นเมือง ในการตั้งถิ่นฐานจะมีส่วนประกอบที่สำคัญคือ คน และพื้นที่ ส่วนประกอบที่สำคัญรองลงมาคือการติดต่อระหว่างกัน และกัน การใช้บริการต่างๆ เพื่อสนองความต้องการของคนในชุมชนนั้นๆ เช่น โรงเรียน วัด ร้านค้า ที่ทำการรัฐบาล สาธารณูปโภคต่างๆ เป็นต้น
Hagget and Chorley	1967	การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสภาพแวดล้อม แหล่งการตั้งถิ่นฐานคือรูปแบบที่มองเห็นได้ชัดเจนจากลักษณะภูมิประเทศ เป็นความสัมพันธ์ของมนุษย์กับพื้นที่ในอดีต ในด้านการเชื่อมโยงระหว่างสภาพแวดล้อมทางด้านกายภาพ และทรนศนะการครอบครองพื้นที่
องค์การสหประชาชาติ (UN)	1974	องค์กร(Organism) ซึ่งประกอบไปด้วยองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้น เป็นจำนวนมาก หน้าที่อันซับซ้อนภายใต้สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทั้งองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้น และองค์ประกอบทางธรรมชาติ รวมกันเป็นถิ่นที่อาศัยซึ่งมนุษย์ต้องใช้เป็นแหล่งดำเนินชีวิต เลี้ยงดูครอบครัว ประกอบอาชีพ ตลอดจนแสวงหาการกินดี อยู่ดี ทางด้านกายภาพ จิตใจ และสติปัญญา
Doxiadis	1976	การจัดรูปแบบพื้นที่ โดยมนุษย์เพื่อมนุษย์ เพื่อความอยู่รอดของมนุษย์ และยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นตามลำดับ การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ต้องอาศัยมิติของเวลา และสถานที่ เริ่มจากจักรภพ ลงมาถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ บรรยากาศ ตัวมนุษย์ และการตั้งถิ่นฐาน มีขนาดตั้งแต่ที่อาศัยชั่วคราว ไปจนถึงกิ่งถาวรและถาวร ดังนั้นการศึกษาการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ต้องพิจารณาจากเกณฑ์ 5 ประการ คือ มนุษย์ สังคม สภาพแวดล้อม ที่อาศัย และโครงสร้างพื้นฐานที่ละเอียดอ่อนแต่ละอย่าง และในที่สุดต้องผสมผสานเป็นหนึ่งเดียว

จากความหมายที่ผู้รู้หลายท่าน ได้แสดงทัศนะ และให้ความหมายกับการตั้งถิ่นฐานอาจสรุปได้ว่า การตั้งถิ่นฐานนั้นต้องมีองค์ประกอบที่สัมพันธ์กัน 4 อย่างได้แก่ คน สังคม สภาพแวดล้อม และสิ่งก่อสร้าง กล่าวคือคนหนึ่ง หรือกลุ่มเข้ามาอยู่อาศัย ณ ที่ใดที่หนึ่งที่เหมาะสมตามลักษณะที่ต้องประสงค์ และมีการสร้างที่พัก พร้อมกับการประกอบอาชีพ มีการขยายตัวของชุมชน หรือองค์กร

2.1 ทฤษฎีเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

สำหรับแนวคิดทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานนั้นมีอยู่ด้วยกันหลายทฤษฎี แต่ที่มีการยอมรับและใช้กันแพร่หลายมีอยู่ด้วยกัน 5 ทฤษฎีหลักคือ ทฤษฎีวงแหวน (Concentric Zone Theory) ทฤษฎีเสี้ยววง (Sector

Theory) หลายจุดศูนย์กลาง (Multiple Nuclei Theory) ทฤษฎีแหล่งกลาง (Central Place Theory) และทฤษฎีการแพร่กระจายทางพื้นที่ (Spread Theory) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้แสดงไว้ในตารางที่ 2-4

ตารางที่ 2-4 ทฤษฎี และแนวคิดการตั้งถิ่นฐาน

ทฤษฎี	ผู้เสนอแนวคิดทฤษฎี	แนวคิดของทฤษฎี
Concentric Zone Theory (ที่มา: Bayliss. 1995)	Ernest W. Burgess	เป็นผู้เผยแพร่แนวคิดนี้ แนวคิดนี้เกิดจากการศึกษาโครงสร้างการใช้ที่ดิน และการขยายตัวของเมืองชิคาโก ในปี พ.ศ.2468 และได้สรุปว่า การใช้ที่ดินภายในเมืองจะเป็นเขตซ้อนกันคล้ายวงกลมหลายวง และแต่ละวงจะเรียงกันจากใจกลางเมือง โดยส่วนประกอบที่สำคัญคือ 1) เขตศูนย์กลางเมือง ซึ่งรวบรวมการปกครอง ย่านธุรกิจ และบันเทิงต่างๆ 2) บริเวณรอบย่านธุรกิจการค้า 3) ย่านที่พักอาศัยเป็นลักษณะการเช่า 4) ย่านที่อยู่อาศัยของผู้มีฐานะปานกลาง 5) ย่านที่อยู่อาศัยที่มีฐานะดี
Sector Theory (ที่มา: Keith. 1979)	Homer Hoyt	เป็นผู้เสนอแนวคิดนี้ในปี พ.ศ. 2482 กล่าวคือ การใช้ที่ดินในด้านต่างๆ ในเขตเมืองควรจะมีลักษณะการแบ่งเป็นส่วน มากกว่าที่จะมีลักษณะเป็นวงกลมซ้อนกันตามแนวคิดแรก ที่ Ernest W. Burgess ได้กล่าวไว้ และการใช้ที่ดินนั้นแบ่งออกได้เป็น 5 ส่วนคือ 1) ศูนย์กลางย่านกลางธุรกิจการค้า 2) บริเวณย่านขายของส่ง และเขตอุตสาหกรรมขนาดย่อม 3) บริเวณที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้ต่ำ 4) บริเวณของผู้ที่อยู่อาศัยที่มีรายได้ปานกลาง และ 5) บริเวณที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้สูง
Multiple Nuclei Theory (ที่มา: Bayliss. 1995)	Chauncy D. Harris และ Edward L. Ullman	ได้นำเสนอในปี พ.ศ.2488 โดยมีสาระสำคัญคือ บริเวณที่เป็นศูนย์กลางของเมือง (Nuclei) ไม่จำเป็นต้องมีแห่งเดียว แต่จะมีหลายแห่งที่กระจายกันออกไปตามที่บริเวณที่มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและศูนย์กลางที่กระจายตัวออกไปนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นของการขยายตัวของตัวเมือง ส่วนการใช้ที่ดินจะเป็นบริเวณหรือหย่อมมากกว่าการเป็นวงกลมที่ต่อเนื่องกัน

ตารางที่ 2-4 ทฤษฎี และแนวคิดการตั้งถิ่นฐาน (ต่อ)

ทฤษฎี	ผู้เสนอแนวคิดทฤษฎี	แนวคิดของทฤษฎี
Central Place Theory (ที่มา: Terry and Lester. 1979)	Walter Cristaller	เป็นผู้เสนอแนวคิดนี้เมื่อปี พ.ศ. 2475 โดยแนวคิดนี้ได้กล่าวถึงศูนย์กลางของการตั้งถิ่นฐานในระดับชุมชน ซึ่งทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการค้า และการบริการในระดับชุมชนซึ่งทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในด้านการค้า และบริการแก่คนในชุมชน และเขตรอบนอกชุมชน แหล่งกลางของแต่ละพื้นที่จะมีขนาดที่แตกต่างกันไปตามลำดับความสำคัญกล่าวคือ แหล่งไหนมีความสำคัญมากจำนวนประชากรก็จะมามาก ดินค้าและการบริการก็จะมามาก ลูกค้าน่า และเขตที่มีอำนาจสูง ซึ่งสามารถเทียบลำดับบทบาทของศูนย์กลางในระดับ ประเทศ ระดับภาค ระดับจังหวัด ระดับอำเภอ ระดับตำบล ระดับหมู่บ้านระดับชุมชน นั่นเอง
Spread Theory (ที่มา: Terry and Lester. 1979)	Bylund	เป็นผู้นำเสนอแนวคิดนี้เมื่อปี พ.ศ.2510 ซึ่งแนวคิดนี้ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานจำเป็นที่ต้องพิจารณาถึงเรื่อง ความสนใจของผู้ตั้งถิ่นฐาน ความช่วยเหลือด้านเทคนิค ความจำเป็นพื้นฐาน (อาทิ โรงเรียน ร้านค้า สถานที่พักผ่อน) ส่งผลให้สามารถพัฒนาเป็นที่ตั้งถิ่นฐานได้

จากทฤษฎีที่ผู้รู้ทั้งหลายท่านได้เสนอมานั้นสามารถพิจารณาถึงประเด็นความสำคัญของการจัดการเขตการขยายอาณาบริเวณโดยยึดศูนย์กลางการปกครอง และการอำนวยความสะดวกต่อผู้คนเป็นหลัก และประเด็นความเป็นปัจเจกของผู้คนเป็นสำคัญ

2.2 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน ได้มีผู้รู้ แสดงความคิดเห็นไว้ด้วยกันหลายท่านซึ่งแสดงได้ดังตารางที่ 2-5 ซึ่งบอกถึงปัจจัย และองค์ประกอบการตั้งฐาน

ตารางที่ 2-5 แสดงปัจจัย และองค์ประกอบที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน

ผู้ศึกษา	ปัจจัย	องค์ประกอบ
Trewartha (1969)	ปัจจัยเกี่ยวกับสภาพทางธรรมชาติ (Natural Factors)	สภาพทางภูมิประเทศ อากาศ ดิน แร่ธาตุ แหล่งน้ำเป็นต้น
	ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม (Cultural Factors)	สังคม เศรษฐกิจ การเมือง ทัศนคติ เป็นต้น
	ปัจจัยเกี่ยวกับประชากร (Demographic Factors)	ความแตกต่างของประชากรเกี่ยวกับการเกิด การตาย การย้ายถิ่นฐาน เป็นต้น
John (1972.)	ประชากร	การกระจายตัวของประชากร แหล่งที่มาของประชากร
	ธรรมชาติ	ดิน ฟ้า อากาศ
	สังคม	เศรษฐกิจ และสภาพทางสังคม
Robinson (1972)	แหล่งน้ำเพื่ออุปโภค และบริโภค (Water Supplies)	
	ดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเกษตร (Farming Land)	
	ความปลอดภัยจากการรุกราน (Defense Possibilities)	
	พื้นที่แห้งปราศจากน้ำท่วม (Dry Land)	
	แหล่งกำบังจากภัยธรรมชาติ (Shelter)	

จากปัจจัยหลักที่กล่าวมาในข้างต้นนี้พบว่า ปัจจัยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์นั้น ขึ้นอยู่กับสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่รวมถึงความผันแปรของธรรมชาติที่ส่งผลให้มนุษย์นั้นจำเป็นต้องปรับตัว และปรับรูปแบบให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ และมนุษย์เองนั้นจำเป็นจะต้องมีความสัมพันธ์กันเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสภาวะแวดล้อมนั้นๆ รวมถึงความปลอดภัยต่อศัตรู ไม่ว่าจะเป็นศัตรูที่เกิดจากธรรมชาติ (ภัยธรรมชาติ) หรือศัตรูที่เป็นมนุษย์ด้วยกันเอง

2.3 รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

สำหรับรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในชนบทส่วนใหญ่ไม่มีการวางแผนมาก่อน เพราะการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกเป็นกลุ่มคนจำนวนน้อยที่ประกอบอาชีพทางการเกษตรต่อมาจำนวนประชากร และบ้านเรือนจึงค่อยเพิ่มตามมาดังนั้นรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในชนบทจึงมีอยู่ด้วยกัน 2 ลักษณะคือ

2.3.1. การตั้งถิ่นฐานแบบไม่มีแบบแผน เป็นการตั้งถิ่นฐานในบริเวณพื้นที่ชนบทส่วนใหญ่ของโลก ประกอบด้วยรูปแบบที่แตกต่างกันออกไปคือ

การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Clustered Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานแบบกระจุกการตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีความสัมพันธ์กับปัจจัยทางธรรมชาติ หรือปัจจัยทางกายภาพ เช่นที่ราบลุ่มแม่น้ำ แหล่งแร่ธาตุ หรือแยกถนน เป็นต้น

การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed or Scattered Settlement) เป็นการตั้งบ้านเรือน ทุ่งนา คอกสัตว์ และโรงเก็บเครื่องมือทางการเกษตรของเกษตรกร หรืออาจเรียกว่าการกระจายในลักษณะโดดเดี่ยว (Isolated Settlement) ความห่างของบ้านเรือนจะขึ้นอยู่กับขนาดของพื้นที่ทำกินของแต่ละครอบครัว

การตั้งถิ่นฐานแบบสุ่ม (Random Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่การเกษตรที่มีลักษณะเป็นกลุ่ม และกระจายแบบโดดเดี่ยวสลับกันไป โดยการตั้งถิ่นฐานครั้งแรกจะรวมกันเป็นกลุ่ม และต่อมาประชากรมากขึ้น และมีการขยายพื้นที่ทำกินมากขึ้น ขยายการตั้งถิ่นฐาน และในขณะเดียวกันบางบ้านต้องการความเป็นอิสระมากขึ้นจึงเกิดลักษณะนี้ขึ้น

การตั้งถิ่นฐานในแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement) การตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้ปรากฏในพื้นที่ราบเป็นส่วนใหญ่ ไม่ค่อยพบในบริเวณที่สูง

2.3.2. **การตั้งถิ่นฐานแบบมีแบบแผน** เป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีการวางแผนล่วงหน้าเพื่อการใช้ประโยชน์ที่ดินได้อย่างเหมาะสมและเกิดประโยชน์ด้านเศรษฐกิจสูงสุด

การตั้งถิ่นฐานกลางพื้นที่เกษตร เป็นลักษณะหมู่บ้านที่มีการจัดตั้งขึ้นเพื่อความสะดวกในการประกอบอาชีพทางการเกษตร โดยเกษตรกรจะสร้างบ้านเรือน และคอกสัตว์ ทุ่ง นา อยู่กลางพื้นที่ ที่อยู่ใกล้จากถนน และความห่างของบ้านเรือนขึ้นอยู่กับลักษณะของพื้นที่ทำกิน

การตั้งถิ่นฐานบริเวณสี่แยกเส้นทางคมนาคม เป็นบริเวณที่บ้านเรือนของเกษตรกรตั้งอยู่มุมพื้นที่ทำการเกษตร บริเวณที่เป็นสี่แยกตัดกันเป็นมุมฉาก การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ทำให้เกษตรกรบริเวณสี่แยกที่มีการตัดกันใกล้กับสาธารณูปโภคของรัฐที่ได้จัดหาให้อย่างเต็มที่

การตั้งถิ่นฐานบริเวณเส้นทางคมนาคม ประเภทนี้บ้านเรือนจะอยู่สองข้างฝั่งถนน และบริเวณพื้นที่บ้านหรือที่ทำกินจะยาวลึกลงไปขนาดไหนขึ้นอยู่กับขนาดพื้นที่ที่ครอบครอง

การตั้งถิ่นฐานเป็นวงกลม (Round Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่จัดให้มีศูนย์กลางของหมู่บ้านเป็นรูปวงกลมอยู่กึ่งกลางพื้นที่ โดยในรอบวงกลมนี้ประกอบด้วยศูนย์บริการต่างๆ เช่น โบสถ์ โรงเรียน โรงพยาบาล เป็นต้น ถัดจากวงกลมก็จะเป็นการสร้างถนนรอบวงกลมส่วนบ้านเรือนจะสร้างอยู่รอบวงกลมด้านนอก

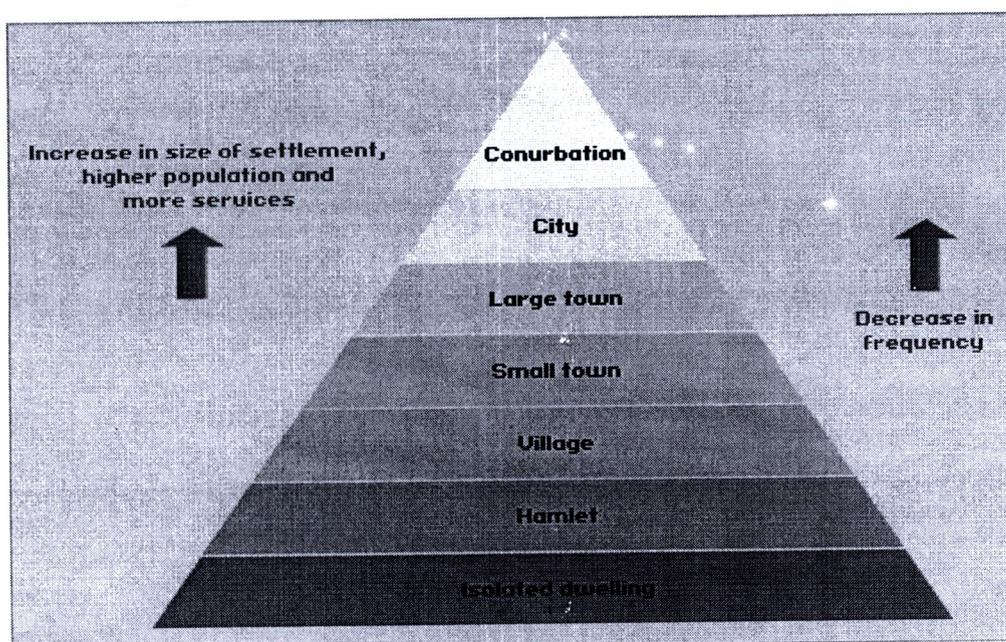
การตั้งถิ่นฐานแบบชุมชนใหญ่ (Regional Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่กำหนดให้ชุมชนใหญ่แห่งหนึ่งให้บริการแก่หมู่บ้านโดยรอบอีกประมาณ 4 – 8 หมู่บ้าน โดยในหมู่บ้านการเกษตรเหล่านั้นจะมีการวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน ศูนย์บริการของหมู่บ้าน เช่น วัด โรงเรียน ตลาด เป็นของตนเองแต่เป็นการบริการขนาดเล็ก

2.4 ลำดับชั้นการตั้งถิ่นฐาน (Hierarchy of Settlement)

หากจำแนกลำดับชั้นการตั้งถิ่นฐาน ตามขนาดของพื้นที่ในการจัดการ และการใช้ประโยชน์ และความถี่จำนวนประชากรพบการจัดลำดับได้ดังนี้ (แสดงดังภาพที่2-2) 1)บ้านแบบโดดเดี่ยว (Isolate Dwelling) มักพบในบริเวณแหล่งเกษตรกรรม 2)กลุ่มบ้านหรือหมู่บ้านขนาดเล็ก (Hamlet) อาจมีจำนวนบ้าน 3 –

5 หลัง ไปจนถึง 30 หลัง ประชากรอยู่ระหว่าง 20 – 150 คน 3)หมู่บ้าน (Village) มีประชากรตั้งแต่ 150 – 1,000 คนซึ่งการตั้งถิ่นฐานจะกระจุกกันหนาแน่นหรือกระจายตัวกันเป็นบริเวณกว้างมีศูนย์กลางเช่น โบสถ์ โรงเรียน ไปรษณีย์ เป็นต้น 4)เมืองขนาดเล็ก (Small town) และ 5)เมืองขนาดใหญ่ (Large town) 6)เมือง/นคร (Cities) และ 7)มหานคร(Conurbations) (BBC, 2009)

จากรูปดังกล่าวพบว่ามหานคร (Conurbations) มีหลายเมือง (Cities) และหลายหมู่บ้าน และจำนวนการบริการสาธารณูปโภคก็เพิ่มขึ้นตามขนาดของการตั้งถิ่นฐาน คือในถิ่นฐานขนาดเล็ก จะมีการบริการน้อย (Low Order Services) อันได้แก่ ไปรษณีย์ หมอ ตัวแทนจำหน่ายหนังสือพิมพ์ ซึ่งตรงกันข้ามกับถิ่นฐานที่มีขนาดใหญ่ (High Order Services) เช่นสวนสาธารณะสำหรับการพักผ่อนยามว่าง ย่านการค้าครบวงจร โรงพยาบาล เป็นต้น

ภาพที่2-2 ลำดับขั้นของการตั้งถิ่นฐาน

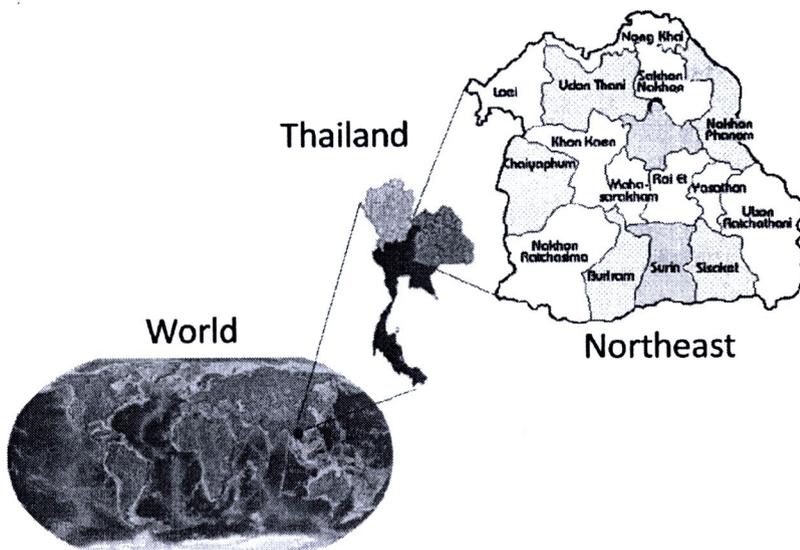
ที่มา: BBC, 2009

จากที่กล่าวมาข้างต้นพบว่า ประกอบด้วย ลักษณะทางภูมิประเทศ สภาพแวดล้อม และสภาพทางเศรษฐกิจ มีผลต่อรูปแบบ ลำดับขั้น รวมถึงความหมายของการตั้งถิ่นฐานเมื่อนำมาพิจารณาลักษณะต่างๆ ในภาคอีสาน

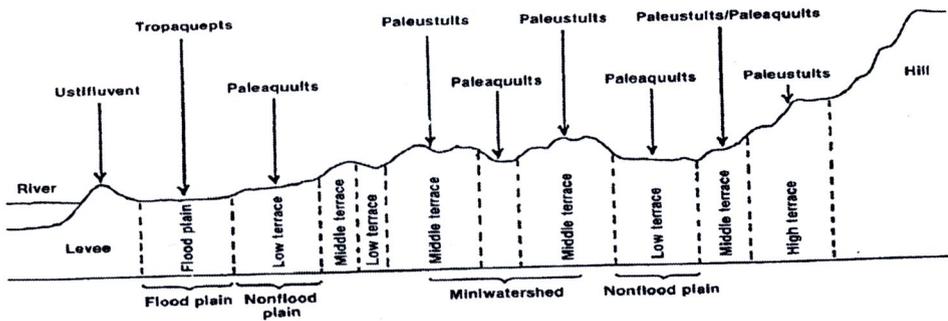
3. ภาคอีสานของประเทศไทย

3.1 ลักษณะทางกายภาพทั่วไป

ภาคอีสาน เป็นที่ราบใหญ่ตอนใจกลางของแหลมทอง หรืออินโดแปซิฟิก อยู่ระหว่างเส้นแวง 101 องศา กับ 105 องศาตะวันออก และเส้นรุ้ง 14 องศา กับ 18 องศา 30 ลิปดาเหนือ(แสดงดังภาพที่2-3) มีลักษณะเป็นลอนลูกคลื่น (แสดงดังภาพที่2-4) มีทิวเขาเป็นกรอบล้อมรอบพื้นที่ที่อยู่เกือบทุกด้าน จึงมีสภาพเป็นที่ราบสูง พื้นที่แยกออกจากภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงโดยมีทิวเขา และป่าใหญ่กั้นไว้ มีลำน้ำโขงกั้นอยู่ทางเหนือ และทางตะวันออกเฉียง และเป็นเส้นเขตแดนระหว่างไทยกับลาว ลักษณะทั่วไปทางภูมิศาสตร์เรียกภาคนี้ว่า “ที่ราบสูงโคราช” ซึ่งเป็นเสมือนแผ่นดินที่ยกสูงขึ้นมาจากทางทิศใต้ และทิศตะวันตก โดยมีทิวเขาเป็นแนวอย่างชัดเจน ภาคอีสานมีพื้นที่ประมาณ 155,400 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณหนึ่งในสามของพื้นที่ประเทศไทย ภาคอีสานมีลักษณะทางธรณีวิทยาไม่ซับซ้อนนัก พื้นที่ส่วนใหญ่ปกคลุมด้วยหิน นักรธรณีวิทยาเรียกว่าหมู่หิน โคราช ประกอบด้วยหินทรายเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้เกิดการยกตัวของเปลือกโลกทำให้เกิดการโค้งงอ เป็นแอ่ง ในภาคอีสานแบ่งเป็น2 แอ่งคือ แอ่งสกลนคร (อยู่ตอนเหนือ) หรือ ที่ราบแอ่งสกลนคร เป็นบริเวณที่ราบ ซึ่งอยู่ระหว่างด้านทิศเหนือของทิวเขาภูพาน กับแม่น้ำโขง มีความสูงจากระดับน้ำทะเล 140 – 180 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง และแอ่งโคราช (อยู่ทางตอนใต้) ที่ราบแอ่งโคราช เป็นบริเวณที่ราบลุ่มน้ำ มูล – ชี ทางด้านทิศใต้ของทิวเขาภูพาน

ภาพที่2-3 แสดงที่ตั้งของภาคอีสาน ประเทศไทย

ภาพที่2-4 ลักษณะภาพตัดขวางของภูมิประเทศ และดินในภาคอีสาน

ที่มา: Mongkolsawat, et al.,1988

3.1.1 แหล่งน้ำธรรมชาติ และปริมาณน้ำฝนเฉลี่ย บริเวณที่ราบแอ่งโคราช แม่น้ำมูล-แม่น้ำชี ครอบคลุมพื้นที่กว้างใหญ่และมีแนวต่างๆ มาก สายต้นน้ำแห่งนี้ได้แก่ ลำคันทู แม่น้ำพรม แม่น้ำเชิญ แม่น้ำพอง ลำปาว ซึ่งไหลลงไปรวมเป็นแม่น้ำชี (ยาว 765 กิโลเมตร ไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือของแอ่งโคราช เขตลุ่มน้ำได้แก่จังหวัด ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด) และลำพระเพลิง ลำตะคอง ลำเชิงไกร ลำปัดปลา แม่น้ำยัง ลำเซบาย ลำเซบก ลำปายมาศ ลำชี ห้วยทับทัน แม่น้ำ ลำโคมใหญ่ ลำโคมน้อย ซึ่งไหลไปลงแม่น้ำมูล(ยาว 750 กิโลเมตร ไหลจากทิศตะวันตกของแอ่งโคราช เขตลุ่มน้ำ โคราช บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี) และบริเวณที่ราบแอ่งสกลนคร แม่น้ำที่ไหลอยู่แถบนี้จะเป็นน้ำสายสั้นๆ แม่น้ำสายสำคัญที่สุดได้แก่ แม่น้ำสงคราม นอกจากนี้ก็มีห้วยหลวง ห้วยสวย แม่น้ำเลย และแม่น้ำเหมือง ซึ่งทุกสายจะไหลลงที่แม่น้ำโขง (แสดงได้ดังภาพที่2-5) สำหรับปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยต่อปีอยู่ระหว่าง 800 – 1,800 มิลลิเมตร/ปี (กรมชลประทาน, 2552)

ภาพที่2-5 แสดงเขตลุ่มน้ำมูล และชี

ที่มา: กรมชลประทาน, 2552

3.1.2 ทรัพยากรป่าไม้ ป่าในภาคอีสาน แบ่งออกได้เป็นสามประเภท คือ 1) ป่าไม้ผลัดใบ ได้แก่ ป่าแดง ซึ่งเป็นป่าหลักของภาคนี้ อยู่ในบริเวณระหว่างลุ่มน้ำกับภูเขาโดยทั่วไป พันธุ์ไม้สำคัญได้แก่ ไม้พลวง เหียง เต็ง รัง มะค่า ยาง เป็นต้น 2) ป่าดิบ ได้แก่ ป่าไม้สน มีอยู่ในจังหวัดเลย (แถบภูกระดึง) และพื้นที่ตอนใต้ของ จังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ในเขตรหว่าง อำเภอเขมราฐ กับอำเภอโขงเจียม ป่าสน จะอยู่ปะปน กับไม้ผลัดใบต่าง ๆ ป่าดงดิบ จะมีอยู่ในบริเวณพื้นที่แถบภูเขา และ 3) ป่าหญ้า มีลักษณะเป็นทุ่งหญ้าปนกับป่า โปร่งขนาดเล็ก ป่าหญ้าจะมีอยู่ในพื้นที่ระหว่างลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำสงครามในแถบอำเภอเพ็ญ จังหวัด สกลนคร และตอนใต้ของจังหวัดอุบลราชธานี และศรีสะเกษ (ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, 2547)

4. การเกษตรในภาคอีสาน

สังคมในภาคอีสานส่วนใหญ่เป็นสังคมการเกษตร (บัวพันธ์, 2545) เป็นการผลิตแบบพึ่งพาแรงงานจาก ครอบครัว และเป็นการผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเป็นหลัก (สุวิทย์ และดารารัตน์, 2545) และการผลิต ดังกล่าวยังเป็นรูปแบบการผลิตบนฐานความเชื่อเรื่องผี และขวัญ ดังปรากฏในพิธีกรรมเลี้ยงผีตาแฮก หรือปู่ตา (Seri and Kevin, 1990) ลักษณะที่ดินทำการเกษตรของคนภาคอีสานส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณรอบหมู่บ้านแทบ ทั้งหมด (Dixon, 1978) การทำการเกษตรเป็นการพึ่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมด (อนุสรณ์, 2546)

การเปลี่ยนแปลงทางการเกษตรเริ่มจากการบุกเบิกพื้นที่ทำนา ตามด้วยการปลูกพืชไร่ ได้แก่ปอ (ก่อนปี พ.ศ. 2495) ซึ่งเป็นจุดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของการเกษตรในภาคอีสาน (โสภิน, 2536) เนื่องจากมีการขยาย พื้นที่การเพาะปลูกและการสร้างระบบการชลประทาน ฝ่าย อ่างเก็บน้ำ ตามแผนการพัฒนามบปีที่ 1 – 4 (อนุสรณ์, 2546)

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อบริโภค สูระบบการค้า ทำให้เกิดการผลิต เชิงเดี่ยวมากขึ้น (อานัฐ, 2552) ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพลดลง และป่าที่เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติลดลง ทำให้มีการพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกชุมชนมากขึ้น (กรมวิชาการเกษตร, 2552) รัฐได้มีความพยายามให้ เกษตรกรพึ่งพาตนเองมากขึ้นโดยการส่งเสริมเกษตรแบบผสมผสาน และเคลื่อนย้ายออกมากอยู่ที่ทำกิน แต่ที่ผ่าน มาไม่ประสบความสำเร็จ (ณรงค์ และคณะ, 2528) จนเมื่อเร็วๆ นี้มีเกษตรกรบางกลุ่มพยายามนำเอา เกษตร ผสมผสาน และแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมาปฏิบัติ ดังเช่นกลุ่มปราชญ์ชาวบ้านมีการพัฒนาการเกษตรกรรูปแบบ ผสมผสานที่เริ่มจากจากเล็กไปใหญ่ และจากง่ายไปยาก โดยไม่ต้องใช้สารเคมีเพื่อให้ความสำเร็จเล็กๆ และง่ายๆ (ผาย และคณะ, 2548) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ปรับปรุงจากการเกษตรรูปแบบดั้งเดิมที่เคยทำมาจากอดีตของคนอีสาน (Pendleton, 1948)

5. ลักษณะชุมชน และการดำเนินชีวิตของคนอีสาน

5.1 ความหมายของชุมชน

การที่จะบอกถึงลักษณะชุมชนของคนอีสานได้นั้นจำเป็นต้องทราบถึงความหมาย และนัยของชุมชนเอง ซึ่งความหมายของคำว่า “ชุมชน” มีผู้รู้หลายท่านได้บัญญัติ และให้คำจำกัดความของคำว่า ชุมชน ว่า (แสดงดังตารางที่2-6)

ตารางที่2-6 แสดงความหมายของคำว่าชุมชน

แหล่งข้อมูล	ปี	ความหมาย “ชุมชน”
ราชบัณฑิตยสถาน	2525	ได้ให้คำจำกัดความของคำว่าชุมชนคือ หมู่ชน กลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็กอาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน
The American Heritage Dictionary	1985	1. ก. กลุ่มของประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน และภายใต้การปกครองเดียวกัน ข. อำเภอ หรือพื้นที่ มีการอาศัยอยู่ร่วมกัน เช่น ชุมชนชนบทขนาดเล็ก 2. กลุ่ม หรือชั้น ธรรมดาที่มีผลประโยชน์ เช่นชุมชนวิทยาศาสตร์ 3. มีความคล้ายของอัตลักษณ์ 4. สังคมชนชั้นทั้งหมดของประชากร 5.ก. กลุ่มของพืช และสัตว์ที่อยู่ร่วมกันโดยพิจารณาถึงความสัมพันธ์ที่คล้ายคลึงกัน ข. พื้นที่ที่สิ่งเหล่านั้นอาศัยอยู่ร่วมกัน 6. มีการครอบครอง หรือการมีส่วนร่วม
Merriam Webster's Dictionary.	2003	สภาพทางร่างกายภาพที่มีความเฉพาะ อาทิ รัฐ หรือ ประชาชนที่อาศัยอยู่ และใช้ประโยชน์ร่วมกันในพื้นที่ส่วนรวม หรือส่วนตัว หรือความสัมพันธ์ของประชากรที่มีลักษณะ และมีผลประโยชน์ร่วมกันในทางสังคม หรือกลุ่มที่มีความเชื่อมโยง อยู่ในนโยบาย หรือกลุ่มคนที่มีประวัติศาสตร์เรื่องราว และสังคมพื้นฐาน ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ นโยบาย หรือผลประโยชน์ หรือสังคมที่มีการปฏิสังสรรค์กัน
จิรพรรณ กาณจนจิตรรา, 2525 อ้างในขบวน พลตรี	2525	กลุ่มบุคคลหลายๆ กลุ่มมารวมกันอยู่ใน อาณาเขต และภายใต้กฎหมายหรือข้อบังคับเดียวกันมีการปะทะสังสรรค์ มีความสนใจร่วมกัน และมีผลประโยชน์คล้ายๆกัน และมีแนวพฤติกรรมอย่างเดียวกันเช่นภาษาพูด ขนบธรรมเนียม ประเพณี หรือพูดอีกอย่างหนึ่งคือมีวัฒนธรรมร่วมกันนั่นเอง
UNDP.	2007	ดินแดนแห่งการรวมตัวทางสังคมที่เป็นการสมัครใจก่อ ขึ้นเองโดยประชาชนส่วนใหญ่แล้วสนับสนุนตนเองเป็นเอกเทศ จากรัฐ และอยู่ในกฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้น “ชุมชน” ประกอบด้วยองค์กรต่างๆ ทั้งทางการ และเป็นทางการ รวมถึงกลุ่มความสนใจ (ชมรม) กลุ่มวัฒนธรรม และศาสนา สมาคมอนุรักษ์ หรือพัฒนาสังคมกลุ่ม

จากความหมายของคำว่า “ชุมชน” (Community) ที่หลายองค์กร หรือผู้รู้หลายท่านได้เสนอแนวคิด หรือคำจำกัดความนั้น สามารถสรุปได้ว่า ชุมชน จำเป็นต้องมีคน มากกว่า 1 คน อยู่ร่วมกันในพื้นที่อาณาบริเวณเดียวกัน มีกิจกรรม หรือปฏิสัมพันธ์ ร่วมกัน และมีส่วนการใช้ประโยชน์ในหน่วยพื้นที่ของส่วนรวม และของตนเอง มีการประกอบกิจกรรม ซึ่งสามารถดำรงชีวิตให้อยู่รอดได้ ทั้งนี้อาจมีข้อกำหนด หรือข้อตกลงของคนในหมู่นั้นเพื่อให้สามารถ ดำรง รักษา ชุมชน นั้นด้วย

5.2ชุมชนอิสาน

ชุมชนอิสานนั้นนับได้ว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีการสืบทอดกันมาอย่างเหนียวแน่น (บัวพันธ์, 2545) สามารถพิจารณาได้จากโดยสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีทิวเขาล้อมรอบ เมื่อถึงฤดูฝนพื้นที่ตกก็เป็นเพียงเงาฝน ประกอบกับสภาพดินส่วนใหญ่เป็นดินทรายซึ่งมีความสามารถในการกักเก็บน้ำได้น้อย ส่งผลให้ภูมิภาคนี้ถูกมองว่าเป็น “ถิ่นทุรกันดาร” แต่คนอิสานก็ยังทำนา และการเกษตรกันอยู่ สาเหตุหลักที่คนอิสานทำการเกษตรเพื่อการบริโภคในครัวเรือนของตนเอง เป็นหลัก (สุวิทย์ และคารารัตน์, 2541) และเมื่อเหลือจากการบริโภคเกษตรกรจึงนำไปแลกเปลี่ยนผลผลิตอย่างอื่นกับคนในชุมชน และจำหน่าย ซึ่งลักษณะของชุมชนดังกล่าวประกอบไปด้วยกัน 4 ด้านคือ 1)ความเชื่อ และความศรัทธา 2)สภาพทางสังคม และเศรษฐกิจ 3)สภาพครอบครัว และ4) ความปลอดภัย

5.2.1ความเชื่อ และความศรัทธาของคนอิสาน

อิสานเป็นชุมชนเกษตรกรรม ที่มีการสืบทอดกันมา โดยผูกพันกับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น อีกทั้งสังคมอิสานมีความเคร่งครัดในภาพแบบประเพณีพิธีกรรม เชื่อถือในเรื่องบาปบุญ คุณโทษ ขวัญวิญญาณ เทวดาอารักษ์ ตลอดจนผีसाงานางไม่อย่างจริงจัง โดยมีการเช่นสรวง ตามฤดูกาล พร้อมกันนี้ก็ยังมีปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาด้วยความมั่นคง ตามค่านิยมของชุมชน เพื่อสร้างขวัญกำลังใจ หรือแก้ไขปัญหาคติความเชื่อในเรื่อง “ผี” ชาวอิสานเชื่อกันว่ามีอยู่ 2 กลุ่มใหญ่ กลุ่มหนึ่งเป็นประเภทผีช่วยคุ้มครองปกป้อง ตลอดจนดูแลรักษาชุมชนให้เกิดสันติสุข ขณะเดียวกันก็สามารถบันดาลให้เกิดความเดือดร้อนให้กับผู้ที่ล่วงละเมิด หรือขาดความยำเกรง หรือมีพฤติกรรมอันไม่พึงปรารถนาของชุมชน กลุ่มผีดังกล่าวได้แก่ ผีเจ้า ผีนาย ผีบ้าน ผีเรือน ผีปู่ ผีย่า ผีตา ผียาย หรือผีที่ชาวบ้านนับถือเฉพาะถิ่นมีความแตกต่างกันออกไป ส่วนผีอีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มที่ก่อให้เกิดความวุ่นวาย หรือกลุ่มที่ก่อให้เกิดโทษ เช่นผีปอบ ผีปรด ผีแม่แล้ง ผีห้า เป็นต้น (บุญยงค์, มปป.; Seri and Kevin, 1990) นอกจากความเชื่อเรื่องผี แล้วคนอิสานยังมีความ เรื่องของบุญ กรรม กล่าวคือคนอิสานจะเชื่อถือเรื่อง กรรม (Karmar ในภาษาสันสกฤต) สาเหตุเพราะคนอิสานส่วนมากศรัทธาในพุทธศาสนา ซึ่งในพุทธศาสนาก็ได้กล่าวถึงเรื่องบาป กรรม และการทำบุญ หรือการสร้างบุญ ดังนั้นการทำบุญของคนภาคอิสานจึงมีทุกสถานการณ์ ไม่ว่าจะเป็นการเกิด การเจ็บป่วย การตาย ขึ้นบ้านใหม่ เหล่านี้เป็นต้น การทำบุญคนอิสานเชื่อว่าเป็นการสะสมบุญให้กับตนเองแล้ว ยังสามารถอุทิศไปให้กับญาติที่เสียชีวิตแล้ว ซึ่งถือว่าเป็นการกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ (Seri and Kevin, 1990)

สังคมชาวานในภาคอิสานนั้น แยกไม่ออกจากเรื่องความเชื่อเหนือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อย่างเช่นเรื่องผี เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เองมักจะเป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านใช้ต่อสู้กับภัยคุกคามต่างๆ จากความเชื่อในเรื่องที่อยากต่อการพิสูจน์ทำให้คนอิสานนำเอาความเชื่อผสานกับแนวทางที่จะทำให้คนในชุมชนอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสามารถ

พิจารณาได้จาก “ขล้า” หรือ “เปิงบ้าน” ที่ถือเป็นแนวทางปฏิบัติของคนในชุมชนให้เคารพต่อธรรมชาติ ผู้อาวุโส และรวมไปถึงการครองตนในแต่ละวัน (บัวพันธ์, 2545)

5.2.2 สังคมเศรษฐกิจ

สภาพสังคมอีสานเป็นสังคมชาวนา (บัวพันธ์, 2545) แต่ก็ยังมีการประกอบอาชีพอย่างอื่นที่หลากหลาย ดังเช่นวรรณกรรมเรื่องลูกอีสาน (คำพูน, 2523) อาทิ ช่างเหล็ก ช่างไม้ หางของป่า ประมง การเกษตร และรับจ้างอื่น ๆ นอกจากนี้ (ก่อ, 2546) จากการสำรวจของ Zimmerman (1999) ถึงสภาพเศรษฐกิจในชนบทประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 2480 – 2481 (ค.ศ. 1930 - 1931) พบว่ารายได้ส่วนใหญ่ของเกษตรกรในภาคอีสานนั้นไม่ได้มาจากการเกษตร แต่จะได้มาจากการประกอบอาชีพอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับจ้าง เป็นสำคัญจากรายงานดังกล่าวนี้ผลจากการศึกษาของ มันทนา และคณะ (2526) ได้แสดงให้เห็นว่าแหล่งรายได้ส่วนใหญ่ของเกษตรกร (ร้อยละ 75) ทั้งหมดนั้นมาจากการรับจ้าง และ รายได้ที่อยู่นอกภาคการเกษตรทั้งสิ้น

แม้ว่าคนอีสานมีการประกอบอาชีพที่หลากหลาย มีช่องทางการหารายได้หลายทาง แต่อย่างไรก็ตาม การดำเนินชีวิตของคนอีสานก็ยังอยู่ในภาคการเกษตร ทั้งนี้การผลิตของเกษตรกรส่วนใหญ่ที่มุ่งเน้นสำหรับ การบริโภคเป็นสำคัญ ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากผลการสำรวจของ Zimmerman (1999) ที่แสดงถึงรายจ่ายใน ค่าอาหารของเกษตรกรในภาคอีสานนั้นจะต่ำที่สุด เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นของประเทศ ซึ่งตรงกันกับรายงานของ สุวิทย์ และดารรัตน์ (2541) ที่กล่าวว่าคนอีสานส่วนมากทำการเกษตรเพื่อการบริโภคในครัวเรือนของตนเอง เป็นหลัก และเหลือจากการบริโภคเกษตรกรจึงนำไปแลกเปลี่ยนผลผลิตอย่างอื่นกับคนในชุมชน และจำหน่าย

5.2.3 ครอบครัวคนอีสาน

ครอบครัวของคนอีสานมีขนาดใหญ่ มีความสัมพันธ์ของเครือญาติเหนียวแน่นมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่เครือญาติ และคนภายในชุมชนอีกด้วย (ธวัช, 2532) และโดยทั่วไปการแต่งงานส่วนใหญ่ (ร้อยละ 80) ของคนอีสานจะเป็นการแต่งงานในหมู่บ้านเดียวกันภายหลังการแต่งงานนั้นจะอยู่ภายในเรือน ผ่าหญิงก่อนสักกระยะ (ระหว่าง 2-10 ปี) เพราะผู้หญิงนั้นมีภาระต้องดูแลครอบครัว อาจกล่าวได้ว่าสามีภรรยาจะอยู่รับใช้พ่อแม่ จนทั้งคู่คนถัดไปของครอบครัวจะนำสามีมาอยู่ช่วยพ่อแม่ หรือมีเจ้านั้นก็ช่วยพ่อแม่จนมีลูกคนแรก จึงแยกเรือนออกไป การปลูกเรือนจะปลูกอยู่ใกล้กันบนที่ดินพ่อแม่อนุญาตให้ (บุศน์, 2513)

5.2.4 ความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สิน

ภายในรายงานของ Pendleton (1943) กล่าวถึงสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรต้องเอาวัวควายเข้ามาเลี้ยงได้ดูบ้าน หรือได้จ้างข้าวภายในหมู่บ้าน เนื่องจากเพื่อป้องกันการลักขโมยที่จะเกิดขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในอดีตภาคอีสานนั้นมีโจรขโมยวัว ควาย เยอะจึงทำให้คนอีสานต้องระวังตัวให้มากและนำวัวควายเข้ามาในหมู่บ้านในเวลาเย็น ซึ่งปรากฏในวรรณกรรมของ เศษ (2546)

จากองค์ประกอบทั้ง 4 ประการ คือความเชื่อและความศรัทธา สภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ สภาพครอบครัว และความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินจนรวมกันเป็นชุมชน และได้สัมพันธ์กับสภาพลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ภาคอีสานซึ่งมีอิทธิพล และส่งผลต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐานพร้อมทั้งลักษณะพื้นที่อยู่อาศัยของประชาชนในภูมิภาคนี้

5.2.5 ลักษณะที่อยู่อาศัย

การปลูกสร้างบ้านเรือนของเกษตรกรภาคอีสานมักมีลักษณะอยู่รวมกันเป็นกระจุก (Clustered Settlement) ส่วนการตั้งบ้านเรือนตามทางยาวตามลำน้ำมีน้อยมาก (จารุบุตร, 2519) ลักษณะพื้นที่ที่ตั้งหมู่บ้านของคนอีสานสร้างเป็นกลุ่มบนที่ดอน หากเป็นหมู่บ้านที่มีอายุยืนยาวนาน (ที่นี้หมายถึงสภาพบ้านเก่าของคนอีสาน) จะมีความหนาแน่นสูงมาก (Dixon, 1978) และหากทำการพิจารณาผังของหมู่บ้านประกอบกับความสัมพันธ์ทางเครือญาติพบว่ากลุ่มบ้าน 5-10 หลังคาเรือนที่อยู่ติดกันมักเป็นเครือญาติที่ใกล้ชิดกัน ซึ่งในแต่ละกลุ่มนั้นจะมีผู้อาวุโสของตระกูลที่เป็นที่เคารพและเชื่อฟังของหัวหน้าครอบครัวอื่นๆ ที่เป็นที่ยกย่องว่า “เจ้าโคตร” ทั้งนี้การวางผังของหมู่บ้านจะไม่ค่อยมีระเบียบแบบแผน แต่มีทางเดินติดต่อกันทุกครัวเรือน ถึงแม้ว่าเมื่อลูกหลานมีครอบครัวหากไม่อาศัยอยู่กับพ่อแม่ก็จะปลูกบ้านหลังใหม่ในที่ดินที่ใกล้ชิดกับบ้านเดิมของพ่อแม่ (ธวัช, 2532) สาเหตุดังกล่าวคือลูกหลานเหล่านั้นต้องดูแลพ่อแม่ หรือผู้มีพระคุณ เนื่องจากคนอีกสถานนั้น มีแนวคิดและความเชื่อในเรื่อง บาป บุญ หรือด้วยเรื่องผี อย่างเคร่งครัด (Seri and Kewin, 1990) สำหรับเหตุผลอีกประการหนึ่งคือภาคอีสานนั้นกันดารจึงส่งผลให้โจรผู้ร้ายมีจำนวนมาก (Pendleton, 1943 และ เลข, 2546) การอยู่รวมกันเป็นกระจุกเป็นการป้องกันภัยจากโจรผู้ร้ายซึ่งมีผลต่อปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินของคนอีสาน (ประสิทธิ์, 2526; มนุ, 2520; คารารัตน์ และสมศักดิ์, 2529)

ด้วยปัจจัยหลายด้าน อาทิ ภูมิประเทศ ความเชื่อ ความเป็นชุมชน รวมถึง ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินประกอบกันส่งผลให้ลักษณะหมู่บ้านของคนอีสานต้องมีการสร้างรวมกันเป็น กระจุก หรือกลุ่มก้อน

5.2.6 การออกมาอยู่อาศัยอยู่ที่ทำกินนอกหมู่บ้าน

จากลักษณะการตั้งบ้านเรือนของคนอีสานในอดีตมักกระจุกตัวเฉพาะในพื้นที่อยู่อาศัยภายในหมู่บ้านเท่านั้น แต่อาจมีบางส่วนที่มีการออกมาอาศัยอยู่นอกหมู่บ้าน ซึ่งเป็นลักษณะการออกมาอยู่ชั่วคราว หรือบางช่วงฤดูกาลทำนาเท่านั้น (small-permanence or semi-permanence) (Dixon, 1978) การออกมาอาศัยอยู่ที่ทำกินนอกหมู่บ้านในลักษณะเกษตรกรจะอาศัยหลับนอนที่เถียงนา เนื่องจากเถียงนานั้นเป็นแหล่งพักอาศัยของเกษตรกรในช่วงฤดูกาลทำนา ซึ่งส่วนใหญ่จะพักในช่วงกลางวัน และเกษตรกรบางรายก็จะนอนคืนที่เถียงนา (วิโรฒ, 2538) แต่จากการศึกษาภาคสนามเบื้องต้นในปี พ.ศ. 2549 ผู้วิจัยได้พบว่ามิเกษตรกรภายในหมู่บ้าน มีการออกมาอาศัยอยู่ที่พื้นที่ทำการเกษตรนอกหมู่บ้านกันมากขึ้นซึ่งปรากฏการณ์อย่างนี้แตกต่างไปจากอดีตที่เคยเป็นมาจึงมีการศึกษาว่ารูปแบบที่เกิดขึ้นนี้คืออะไรต่อไป